



KS. JANUSZ SZULIST

UNIwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

SZULIST@UMK.PL

ORCID: 0000-0002-0410-0565

PRAWDA A TOLERANCJA W NAUCZANIU JOSEPHA RATZINGERA/BENEDYKTA XVI

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2023.001>

Streszczenie. Artykuł prezentuje znaczenie prawdy dla kształtowania tolerancyjnych, a przez to pokojowych odniesień. Nawiązując do nauczania Josepha Ratzingera/Benedykta XVI, należy mówić o prawdzie integralnej oraz o tolerancji, będącej punktem wyjścia do dialogu, gdzie pośród wielu prawd zgłębianą jest również prawda objawiona. Człowiek jest zdolny do poznania, ale także do wolnego działania, które winny cechować się pewnością i autentyzmem. W opinii Josepha Ratzingera/Benedykta XVI istnieje współcześnie zagrożenie bezkarnego upowszechniania kłamstw oraz błędnej interpretacji rzeczywistości, związanej z przypisywaniem niewłaściwego znaczenia elementom środowiska życia człowieka, takim jak religia. Niemiecki kardynał oponuje wobec tego typu poglądów, wskazując na pokojowy potencjał prawdy. Prawda prowadzi do wolności – również w porządku nadprzyrodzonym – czego początki są przekazywane w ramach wychowania w rodzinie. Dążenie do prawdy jest w istocie dążeniem do pokoju. Bazę źródłową artykułu stanowią pisma i nauczanie Josepha Ratzingera/Benedykta XVI.

Słowa kluczowe: prawda, Joseph Ratzinger/Benedykt XVI, tolerancja, pokój, kłamstwo, nadinterpretacja.

Abstract. Truth and Tolerance in the Teaching of Joseph Ratzinger/Benedict XVI. This article discusses the importance of truth for the formation of tolerant and thus peaceful relationships. In line with the teaching of Joseph Ratzinger/Benedict XVI, one should speak of integral truth and of tolerance as a starting point for a dialogue in which, among many truths, revealed truth is also explored. Man is capable of knowledge but also

of free action, both of which should be characterized by confidence and authenticity. In the opinion of Joseph Ratzinger/Benedict XVI, there is a risk today that lies may be disseminated with impunity and that reality may be misinterpreted by assigning incorrect meanings to elements of the human environment, such as religion. The German cardinal opposes this by pointing to the peace-building potential of truth. Truth leads to freedom, also in the supernatural order, and the seeds for that are planted as part of upbringing in the family. The pursuit of truth is in fact the pursuit of peace. The article relies on the writings and teachings of Joseph Ratzinger/Benedict XVI as its source base.

Keywords: truth, Joseph Ratzinger/Benedict XVI, tolerance, peace, lie, overinterpretation.

Depozyt wiary zawiera w sobie prawdę dotyczącą świata w jego początkach, aktualnym stanie bądź w aspekcie eschatologii¹. Tymczasem fragmentaryczna prawda zamyka człowieka w ściśle określonych granicach percepcji. Zbyt ogólnikowa, może ztracać swój sens, stając się pustosłowiem, a w skrajnym ujęciu formą bez treści. Chrześcijaństwo zawiera w sobie prawdę o ponadczasowym przesłaniu, konkretyzowaną w określonym czasie i miejscu. Istnienie prawdy w Objawieniu, a w dalszej perspektywie w pielęgnowanej oraz rozwijanej Tradycji, w opinii Josepha Ratzingera nie podlega żadnym wątpliwościom, co znalazło swój przejaw w *Katechizmie Kościoła katolickiego*². Zagadnienie prawdy w relacjach społecznych pojawiało się często w nauczaniu Josepha Ratzingera/Benedykta XVI. Warto wspomnieć w tym kontekście, że dewiza biskupa niemieckiego papieża brzmiała „Współpracownicy prawdy”³. Ponieważ w świecie istnieje wiele prawd, należy dookreślić specyfikę prawdy objawionej w stosunku do innych systemów poznawczych obecnych w świe-

¹ Por. Roman E. Rogowski, *ABC teologii dogmatycznej* (Wrocław: Papieski Fakultet Teologiczny: „Signum”, 1999), 336–337.

² *Katechizm Kościoła katolickiego* w następujący sposób określa istnienie prawdy objawionej, zdobywanej nadprzyrodzonym zmysłem wiary: „Wszyscy wierni uczestniczą w zrozumieniu i przekazywaniu prawdy objawionej. Otrzymali oni namaszczenie od Ducha Świętego, który ich poucza i prowadzi do całej prawdy”. *Katechizm Kościoła katolickiego* (Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 2009), 91.

³ Por. Giovan Battista Brunori, *Benedykt XVI. Wiara i proroctwo pierwszego papieża emeryta w historii*, tłum. Krzysztof Stopa (Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2020), 168.

cie. Ważne jest również dokonanie oceny nowoczesnego myślenia, w którym przesłanki wiary bywają interpretowane jako archaiczne, zawężające perspektywy rozwoju rozumianego jako stałe, sukcesywne podwyższanie stopy dobrobytu⁴. Naturalną konsekwencją istnienia wielu prawd w świecie jest postawa tolerancji. Tym niemniej postępujący indywidualizm oraz rozprzestrzenianie się autorytaryzmu w wymiarze jednostkowym i grupowym powoduje podważanie zasadności tolerancji w imię bezwzględnego podporządkowania sobie przestrzeni wymiany. Joseph Ratzinger jest w pełni świadom sprzeczności lub nawet patologii, generowanej z pozycji wolności negatywnej bądź kłamstwa. Chrześcijaństwo proponuje však zmierzanie ku prawdom, dobrom transcendentnym, poszerzającym zakres wyboru, przy obopólnym szacunku dla godności osobowej, wynikającym z przykazania miłości Boga i bliźniego⁵.

1. KONFLIKTOGENNOŚĆ FRAGMENTARYCZNOŚCI I NADINTERPRETACJI PRAWDY

Prawda może być interpretowana w kluczu metafizycznym. Wyodrębnia się wówczas materię i formę prawdy. W procesji komunikacji istotny jest zatem element treści, a także sposób jej przekazywania⁶. Ów proces komplikuje się w dalszej kolejności, przy uwzględnieniu kwestii percepcji prawd, kiedy to może mieć miejsce przykładowo celowe działanie wywołujące stan dezorientacji adresatów przekazu. Benedykt XVI w orędziu na Światowy Dzień Pokoju (2006) jest w pełni świadom tendencji do nadinterpretacji prawdy, jak też świadomego prezentowania

⁴ Por. Joseph Ratzinger, *Wiara – prawda – tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, tłum. Ryszard Zajączkowski (Kielce: Jedność: Herder, 2005), 168.

⁵ Por. Benedykt XVI, „Poszukiwanie prawdy nie stanowi zagrożenia dla tolerancji czy pluralizmu kulturowego,” *L'Osservatore Romano (wyd. pol.)* 30, no. 11–12 (318) (2009): 14.

⁶ Por. Jerzy Niktorowicz, „Wartości etosu jako podstawa tożsamości wielokulturowej, podłoże konfliktów kulturowych i cel edukacji międzykulturowej,” w *Świat wartości i edukacja międzykulturowa*, red. Tadeusz Lewowicki, Ewa Ogrodzka-Mazur, Anna Gajdzica (Cieszyn: Uniwersytet Śląski – Filia; Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP, 2003), 36–37.

tylko części prawdy, by docelowo uprzedmiotować część społeczeństwa⁷, odbierając w istocie jednostkom prawo do samodecydowania. Tego typu ogólne refleksje autorstwa papieża dotyczą okresu XX wieku, kiedy to w obrębie cywilizacji zachodniej doszły do głosu ideologie prezentujące jednostronny, a często wręcz programowo zafałszowany obraz rzeczywistości⁸. „Z kłamstwem wiąże się dramat grzechu i jego przewrotne następstwa, które powodowały i wciąż powodują niszczące skutki w życiu jednostek i narodów. Wystarczy pomyśleć, do czego doszło w minionym wieku, gdy obłąkańcze systemy ideologiczne i polityczne tworzyły pozór prawdy w sposób programowy i doprowadziły do wyzysku i zagłady wielkiej liczby mężczyzn i kobiet, eksterminując wręcz całe rodziny i wspólnoty. Czy po takich doświadczeniach można nie żywić niepokoju wobec kłamstw naszej epoki, na których tle zarysowują się groźne obrazy śmierci w wielu regionach świata?”⁹. Kłamstwo jest grzechem, ale również dobrze wywołuje niemoralne postępowanie, na coraz większą skalę szerzące patologie w społeczeństwie. W tożsamość grzechu i kłamstwa wpisują się ideologie, do których nawiązuje Benedykt XVI w swoim orędziu¹⁰. Faszyzm, komunizm, wszelkiego rodzaju skrajne formy nacjonalizmu i liberalizmu bezpośrednio przyczyniły się lub ukształtowały sprzyjające warunki dla śmierci tysięcy, a nawet milionów niewinnych osób¹¹. Współcześnie wcale nie osłabło oddziaływanie ideologii marksistowskich w formie neomarksizmu¹² czy upowszechniania ideologii relaty-

⁷ Por. Benedykt XVI, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2006 roku,” dostęp 14.02.2023, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20051213_xxxix-world-day-peace.html, 5.

⁸ Por. Grzegorz Radomski, „Idee polityczne. Rozważania dotyczące delimitacji pojęć i metod badawczych,” w *Wiara a ideologia. Joseph Ratzinger – Benedykt XVI wobec wyzwań współczesności*, red. Wojciech Cichosz, Janusz Szulist, Jakub J. Woźniak (Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2022), 130–131.

⁹ Benedykt XVI, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2006 roku,” 5.

¹⁰ Por. ibidem.

¹¹ Por. Pius XII, „Orędzie radiowe Jego Świątobliwości Piusa XII w Wigilię Bożego Narodzenia 1941 roku,” w *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 1, red. Marian Radwan, Leon Dyczewski, Adam Stanowski (Rzym: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej; Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1987), 6–8.

¹² Por. Dariusz Kowalczyk, „Prawda a ideologie w nauczaniu Josepha Ratzingera. Dyktatura relatywizmu i tolerancja negatywna,” w *Wiara a ideologia. Joseph Ratzinger –*

wizmu, wynikające z modernistycznych skłonności¹³. Papież Franciszek w encyklice *Fratelli tutti* wskazuje na ideologię populizmu, w ramach której przywódcy państw – manipulując emocjami obywateli – traktują lud w sposób utylitarny, jako narzędzie do osiągnięcia własnych politycznych celów. Populiści, którzy współcześnie zdolni są przejąć władzę, w efekcie zamykają możliwość rozwoju społeczności. Tym samym wypaczają znaczenie „ludu” jako wspólnoty otwartej, zdolnej do integralnego doskonalenia w obszarze solidarnych więzi¹⁴.

Egoistyczne interesy jednostek czy grup (przykładowo mających postać partii) zabsolutyzowały niekiedy wybrany fragment rzeczywistości, by skupić w swoim ręku jak najszerszy zakres władzy¹⁵. Poza owymi czynnikami ideowo-strukturalnymi, prezentującymi skutki, do których prowadzi fałsz, Benedykt XVI zwraca uwagę na antropologiczne źródło kształtowania w świecie niesprawiedliwych systemów społecznych, ufundowanych na nieprawdzie¹⁶. Wskazuje się powszechnie na materialny

Benedykt XVI wobec wyzwań współczesności, red. Wojciech Cichosz, Janusz Szulist, Jakub J. Woźniak (Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2022), 64–65.

¹³ Zob. Pius X, „Encyklika *Pascendi dominici gregis*. O zasadach modernistów,” dostęp 19.02.2023, <https://sanctus.pl/index.php?grupa=89&podgrupa=500&doc=450>.

¹⁴ Por. Franciszek, *Encyklika „Fratelli tutti”* (Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 2020), 161–162.

¹⁵ Por. Pius XII, Pius XII, „Orędzie radiowe Jego Świątobliwości Piusa XII w Wigilię Bożego Narodzenia 1941 roku,” 7.

¹⁶ Por. Benedykt XVI, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2007 roku,” dostęp 15.02.2023, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20061208_xl-world-day-peace.html, 10.

Jan Paweł II w następujący sposób opisuje „błąd antropologiczny” znamionujący socjalizm: „Pogłębiając obecnie refleksję oraz nawiązując do tego, co zostało powiedziane w encyklikach *Laborem exercens* i *Sollicitudo rei socialis*, musimy dodać, że podstawowy błąd socjalizmu ma charakter antropologiczny. Rozpatruje on bowiem pojedynczego człowieka jako zwykły element i część organizmu społecznego, tak że dobro jednostki zostaje całkowicie podporządkowane działaniu mechanizmu ekonomiczno-społecznego; z drugiej strony utrzymuje on, że dobro jednostki można urzeczywistnić nie uwzględniając jej samodzielnego wyboru i niezależnie od przyjęcia przez nią w sposób indywidualny i wyłączny odpowiedzialności za dobro czy zło. Człowiek zostaje w ten sposób utożsamiony z pewnym zespołem relacji społecznych, a jednocześnie zanika pojęcie osoby jako samodzielnego podmiotu decyzji moralnych, który podejmując je, tworzy porządek społeczny” (Jan Paweł II, *Encyklika „Centesimus annus”* (Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 1991), 13). Kategorię „błędu antropologicznego” opisaną w encyklice *Centesimus annus* poszerza Benedykt XVI na wszelkie tzw. „redukcyjne wizje człowieka”, gdzie z perspektywy wybranego elementu bytu osobowego doko-

aspekt egzystencji ludzkiej jako jedyny możliwy¹⁷. Papież wprost nawiązuje do niestawiania granic pożądlivościom jednostek, równoznaczne go z wznicianiem różnego rodzaju konfliktów na gruncie zwiększającego się pragnienia stanu posiadania¹⁸. Z postępującym indywidualizmem jest związana ponadto narastająca obojętność międzyludzka, dowodząca patologii więzi społecznej¹⁹. Taki stan rzeczy powoduje, że prawo do rozwoju mają tylko najzamożniejsi.

Joseph Ratzinger poza kwestiami procesami rozpowszechniania kłamstwa, czy też podporządkowania prawdy egoistycznym interesom, porusza o wiele bardziej fundamentalne zagadnienie, a mianowicie problem przypisania religiom statusu przyczyn konfliktów w świecie. Niemiecki kardynał odnosi się krytycznie do poglądów Jana Assmanna, w opinii którego odpowiedzialność za wojny spoczywa na monoteizmie²⁰. W myśl poglądów tegoż egiptologa wyjście z niewoli faraonńskiej oraz symboliczna postać Mojżesza stanowią początek nowej ery w dziejach ludzkości, gdzie wszelkie postacie monoteizmu stanowią zarzewie lub też wprost formy konfliktu, przy zastosowaniu niczym niepoahamowanej przemocy²¹. Starożytny Egipt jest tutaj postrzegany jako kraina pokoju, relacji, w której ludzie nie stosują względem siebie przemocy. Politeizm jako element systemu społecznego lub politycznego operuje parami pojęć: „czysty – nieczysty, sacrum – profanum”, pomijając jako bezprzedmiotowe pytanie o prawdę²². Monoteizm, czy konkretnie analizowana religia mojęszowa, zaczyna operować pojęciem prawdziwej religii, która

nuje się interpretacji rzeczywistości lub gdzie ma miejsce podporządkowanie ogółu relacji indywidualistycznym interesom. Por. Benedykt XVI, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2007 roku,” 10.

¹⁷ Por. Andrzej J. Noras, „Spór o materializm,” *IDEA – Studia nad Strukturą i Rozwojem Pojęć Filozoficznych* 21 (2009): 8, https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1441/1/Idea_2009_21_Noras.pdf.

¹⁸ Por. Benedykt XVI, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2007 roku,” 10.

¹⁹ Por. Piotr Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa* (Kraków: Znak 2007), 188–189.

²⁰ Por. Ratzinger, *Wiara – prawda – tolerancja*, 168.

²¹ Por. Jan Assmann, *Thomas Mann und Ägypten. Mythos und Monotheismus in den Josephsromanen* (München: C. H. Beck, 2006), 18–19.

²² Por. Ratzinger, *Wiara – prawda – tolerancja*, 169.

ma rację bytu, jednocześnie będąc wolną od fałszu²³. Wskazanie na jedną prawdziwą religię czy też na jednego prawdziwego Boga jest zakwestionowaniem – również na płaszczyźnie ontycznej – porządku, w którym w sposób pokojowy współistniały różne bóstwa, a człowiek dokonujący wyboru stosuje się do zasad skutkujących świętym, nieuporządkowanym życiem²⁴. Jan Assmann akcentuje tęsknotę człowieka za „Egiptem”, postuluje ruch przeciwny do Exodusu, aby odtworzyć krainę komunikowania się symbolami religijnymi, co jest możliwe w przypadku religii politeistycznych²⁵. Wielobóstwo warunkuje pokojowe współzycie, w którym nie ma miejsca na spory o prawdę. Z tego też względu należy dążyć do odtworzenia właśnie takiego stanu rzeczy²⁶.

Poglądy Jana Assmanna nie stanowią niszy, która już nie funkcjonuje w dyskursie. Zanim jednak zostanie zaprezentowana aktualizacja tychże poglądów, należy nawiązać do krytyki wyrażonej przez Josepha Ratzingera. Powołując się na Homera, można wskazać na zależność pomiędzy walkami toczonymi między bogami a przemocą stosowaną przez ludzi wobec siebie nawzajem²⁷. Natomiast Atanazy z Aleksandrii uważał, iż w społecznościach politeistycznych gotowość do walki oraz działania zbrojne były nieodłącznym elementem rzeczywistości. Dopiero chrześcijaństwo skłoniło ludzi do przejęcia pokojowego stylu życia²⁸. Nie sposób również pominąć opisu stosunków w Egipcie, utrwalonych na kartach Pisma Świętego. Politeistyczny Egipt wraz z faraonami stanowił symbol ucisku czy wręcz ucieleśnienia zła, szczególnie dla społeczności zawłaszczonych²⁹.

Tęsknota za starożytnym Egiptem, będącym „kolebką religii”, nie powinna skłaniać do konkluzji, iż należy sobie przeciwstawiać monoteizm i politeizm. Wiarę w wiele bóstw – w całej dynamice rozwoju ludów – według Josepha Ratzingera winno się traktować jako pewien proces, wskazujący na skończoność i jednoaspektowość licznych bóstw, będących w isto-

²³ Por. Jan Assmann, *Religion and cultural memory*, trans. Rodney Livingstone (Stanford: Stanford University Press, 2006), 49; Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München: Verlag C. H. Beck, 2009), 140.

²⁴ Por. Assmann, *Thomas Mann und Ägypten*, 22–23.

²⁵ Por. Ratzinger, *Wiara – prawda – tolerancja*, 174.

²⁶ Por. Assmann, *Religion and cultural memory*, 20–21.

²⁷ Por. za: Ratzinger, *Wiara – prawda – tolerancja*, 174.

²⁸ Por. za: ibidem.

²⁹ Por. za: ibidem.

cie dziełami człowieka³⁰. Chrześcijaństwo czy wcześniej religia żydowska kierują z kolei ludzką uwagę na wymiar transcendentny, przekraczający doczesne doświadczenie i odznaczający się jednością, stanowiącą Boski atrybut³¹. Przyjmując zatem istnienie jednego Boga, ludzkość kształtuje ład, a nie antagonistycznie przyporządkowane części. W oparciu o wysiłek rozumu można odkrywać tajemnice Boga, który bezgranicznie i bezwarunkowo ukochał człowieka, czego potwierdzeniem jest misterium paschalne³². Chrześcijaństwo czy też w ogólności religie monoteistyczne, wolne od skrajnych interpretacji, zawierają w sobie orędzie pokoju, gdzie solidarność determinuje jedyny słuszny kierunek rozwoju³³, ukształtowana na gruncie przykazania miłości Boga i bliźniego, a także nieprzyjaciół³⁴.

Poglądy Jana Assmanna, wskazujące na religie monoteistyczne jako źródło przemocy w imię absolutystycznie głoszonej prawdy, są bliskie również współczesnemu człowiekowi w nieco odmiennej formie. Benedykt XVI zwraca uwagę w tym kontekście na terroryzm, będący plagą przy zastosowaniu dotychczas „nieznanych form przemocy”³⁵. Wpływ niewłaściwego oddziaływania religii na występowanie przemocy w jednej z wypowiedzi papieskich jest następujący: „Wiemy, że często terroryzm jest uzasadniany względami i że właśnie religijny charakter ataków służy za usprawiedliwienie bezlitosnego okrucieństwa tych, którzy wierzą, że mogą pomijać przepisy prawa ze względu na ‘dobro’, do którego dążą. W tym wypadku religia nie służy pokojowi, ale usprawiedliwianiu przemocy”³⁶. Zastosowanie religii w procesie kształtowania nowego po-

³⁰ Por. ibidem, 178–179.

³¹ Por. Henryk Skorowski, „Solidarność,” w *Encyklopedia nauczania społecznego Jana Pawła II*, red. Andrzej Zwoliński (Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2003), 473.

³² Por. Vittorio Messori, *Umęczon pod Ponckim Piłatem? Badania nad męką i śmiercią Jezusa*, tłum. Mieczysław Stebert (Kraków: Wydawnictwo M; Niepokalanów: Wydawnictwo OO. Franciszkanów, 1996), 329.

³³ Por. Rogowski, ABC teologii dogmatycznej, 160.

³⁴ Por. Benedykt XVI, „Sprawiedliwy i pokojowy ład społeczny w świecie jest możliwy i nieodczony,” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 32, no. 2 (330) (2011): 23; idem, „Poznanie Boga pozwala pojąć człowieka i budować lepszy świat,” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 29, no. 2 (300) (2008): 13.

³⁵ Por. idem, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2007 roku,” 14.

³⁶ Idem, „Wszyscy jesteśmy odpowiedzialni za sprawę pokoju,” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 33, no. 1 (339) (2012): 28.

rządu politycznego, będących konsekwencją terrorystycznych ataków, nie ma nic wspólnego z prawdziwą naturą odniesienia człowieka do Boga. W opinii Benedykta XVI ma wówczas miejsce destrukcja religii, intensyfikująca docelowo procesy laicyzacji jako systemowego rugowania Boga z porządku społecznego, czy nawet z egzystencji jednostek. W ocenie papieskiej religie w swojej czystej formie wyznaczają wspólne dziedzictwo ludzkości. Chrześcijaństwo jawi się w tym kontekście jako religia pokoju, a nie wojny. „Bóg, w którego my chrześcijanie, wierzymy, jest Stwórcą i Ojcem wszystkich ludzi, z czego wynika, że wszystkie osoby są dla siebie braćmi i siostrami i stanowią jedną rodzinę. Krzyż Chrystusowy jest dla nas znakiem Boga, który w miejsce przemocy wybiera cierpienie z bliźnim i miłowanie z bliźnim. Jego imię to ‘Bóg miłości i pokoju’ (2 Kor 13,11)”³⁷. W imię uczciwości nie można zapomnieć o wojnach prowadzonych przez chrześcijan. Człowiek jest istotą słabą, podatną na różnego rodzaju bodźce zewnętrzne³⁸. Istnieje zatem potrzeba ciągłego refleksowania własnego postępowania w kontekście nauki ewangelicznej, która w sytuacji grzechowej (a tym bardziej grzechu społecznego) skłania do nawrócenia. Principium podważającym tezy Jana Assmanna – oprócz natury religii samej w sobie – jest wezwanie do zachowania prawa do wolności religijnej³⁹. Społeczności zapewniające kult w granicach stanowionego prawa sprzyja budowaniu pokoju⁴⁰. Religie monoteistyczne będą prezentowały swój wkład na rzecz pokoju, czego symbolem są chociażby modlitwy w Asyżu.

³⁷ Ibidem; por. również: idem, *Święta Rodzina jest wzorem dla każdej ludzkiej rodziny*, *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 32, no. 2 (330) (2011): 18; idem, „Przemijają epoki, ale nie zmienia się powołanie do życia Ewangelią w solidarności z rodziną ludzką,” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 30, no. 11–12 (318) (2009): 27.

³⁸ Por. idem, „Wszyscy jesteśmy odpowiedzialni za sprawę pokoju,” 28; Jarosław Babiński, „Konsekwencje współczesnego kryzysu idei Boga według Josepha Ratzingera/Benedykta XVI,” *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 24 (2017): 76, <https://doi.org/10.18276/skk.2017.24-04>.

³⁹ Por. Benedykt XVI, „Sprawiedliwy i pokojowy ład społeczny w świecie jest możliwy i nieodzowny,” 23.

⁴⁰ Por. idem, „Poznanie Boga pozwala pojąć człowieka i budować lepszy świat,” 13; idem, „Imię Boga jest imieniem sprawiedliwości,” *L'Osservatore Romano* (wyd. pol.) 29, no. 2 (300) (2008): 34.

2. POKOJOWY POTENCJAŁ PRAWDY

W publikacji *Wprowadzenie w chrześcijaństwo* zostało ukazane zagadnienie prawdy w kontekście bóstwa i człowieczeństwa Chrystusa⁴¹, a także mając na uwadze odwieczny porządek Logosu⁴², będący w istocie wyrazem wiekuistej prawdy. W encyklice społecznej *Caritas in veritate* Benedykt XVI, opisując zasadę miłości w prawdzie, odnosi się do społecznego znaczenia prawdy⁴³, najpełniej utożsamianej z Boską egzystencją⁴⁴. Na początku swojego pontyfikatu, wytyczając niejako główny kierunek nauczania społecznego, zatytułował orędzie na Światowy Dzień Pokoju z 2006 roku *Pokój w prawdzie*⁴⁵. Każdy człowiek posiada zdolność poznawania prawdy, co jest uwarunkowane zdolnościami naturalnymi jednostki. W nauczaniu papieskim proces odkrywania prawdy nie zatrzymuje się jednak na postulatach rozumu, przyjmujących docelowo postać teorii. Wysiłek intelektu jest nieodłącznie związany z działaniem, cechującym się wolnością⁴⁶. Wolność stanowi punkt wyjścia prawdy, tym niemniej także postępowanie na drodze prawdy (mierzone chociażby poczuciem pewności) w znaczący sposób poszerza zakres decydowania o sobie, a także swobodnego prezentowania własnych koncepcji w przestrzeni dialogu. W ocenie Benedykta XVI, czy też w ogóle w nauczaniu społecznym Kościoła, zachodzi istotny związek pomiędzy wolnością a prawdą⁴⁷.

Poznanie człowieka wyraża się w rozeznawaniu zasad, pozwalających nie tylko zgłębiać wiedzę, ale nade wszystko się rozwijać. Zastosowanie dla tego typu zależności stanowi relacja osoby do porządku Bożego,

⁴¹ Por. J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, przekł. Zofia Włodkowska (Kraków: Wydawnictwo Znak, 1996), 201–204.

⁴² Por. ibidem, 140–146.

⁴³ Por. Benedykt XVI, *Encyklika „Caritas in veritate”* (Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 2009), 1–2.

⁴⁴ Por. Janusz Szulist, *Perspektywy ludzkiego rozwoju. Kluczowe zagadnienia encykliki „Caritas in veritate”* (Pelplin, Wydawnictwo Bernardinum, 2009), 24.

⁴⁵ Por. Benedykt XVI, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2006 roku”.

⁴⁶ Por. Brunori, Benedykt XVI, 169.

⁴⁷ Por. Kompendium nauki społecznej Kościoła, Papieska Rada „Iustitia et Pax” (Kielce: Jedność, 2005), 421–422.

którego urzeczywistnianie jest proklamowaniem pokoju w świecie⁴⁸. Na gruncie doktryny Kościoła można zatem utożsamiać prawdę z pokojem, zarówno w aspekcie humanizujących uwarunkowań, jak też wskazując na element treściowy (merytoryczny) prawdy i pokoju⁴⁹: „[...] pokój nie ogranicza się do zwyczajnego braku zbrojnych konfliktów, ale trzeba go rozumieć jako owoc ‘porządku zaszczerpionego społeczeństwu ludzkiemu przez jego Boskiego Założyciela’, porządku, ‘nad którego realizacją pracować mają ludzie spragnieni wciąż doskonalszej sprawiedliwości’. Jako rezultat porządku, który w miłości zaplanował i chciał Bóg, pokój ma w sobie swoją wewnętrzną i niepokonaną prawdę i ‘odpowiada na pragnienie i nadzieję, które żyją w nas niezniszczalne’”⁵⁰. Prawda, które posiada swoje źródło w Bogu, przyczynia się do kształtowania kultury nie tylko racjonalno-wolitywnej, ale nade wszystko osobowej, ludzkiej. Pozbawienie człowieka wolności w imię głoszonej prawdy skutkuje tak negatywnymi zjawiskami, jak rozczłonkowanie grup czy dyskryminacja społeczności niewpisujących się w schemat zideologizowanej prawdy⁵¹. Owe zjawiska stanowią cechy nieludzkich systemów społecznych, podważających najbardziej fundamentalne poczucie sprawiedliwości.

Benedykt XVI w aspekcie kulturotwórczych konsekwencji prawdy nawiązuje do encykliki swego poprzednika, *Fides et ratio* Jana Pawła II. Rozum służy poszerzaniu granic doczesnej wiedzy oraz jest przydatny w odkrywaniu porządku w świecie⁵², choćby według tak elementarnych prawideł logiki, jak zależności przyczynowo-skutkowe. Nie sposób jednak pominąć innej kluczowej kwestii, a mianowicie pragnienia rozumu, by zgłębiać tajemnice, również tajemnice wiary. Ów proces umożliwia pełniejsze życie, ubogacone w pierwiastki nadprzyrodzone. W encykli-

⁴⁸ Por. „Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*,” w Sobór Watykański II, *Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie* (Poznań: Pallottinum, 2002), 78.

⁴⁹ Por. Karol Wojtyła, *Katolicka etyka społeczna* (Lublin: Wydział Filozofii KUL. Ośrodek Badań nad Myślą Jana Pawła II „Instytut Jana Pawła II KUL”: Wydawnictwo KUL), 63–64.

⁵⁰ Benedykt XVI, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2006 roku,” 3.

⁵¹ Por. idem, „Poszukiwanie prawdy nie stanowi zagrożenia dla tolerancji czy pluralizmu kulturowego,” 14.

⁵² Por. Jan Paweł II, *Encyklika „Fides et ratio”* (Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 1998), 13.

ce polskiego papieża jest przywołana dość obszerna wypowiedź św. Anzelm z Canterbury z *Proslogionu*, opisująca transcendujące skłonności rozumu⁵³. W nauczaniu Benedykta XVI jest dość wyraźnie eksponowany czynnik osobowy, wspólny różnym kulturom i związany z istnieniem Boga⁵⁴. Błędne zatem jest przyjmowanie takiej opcji, w ramach której kulturze przypisuje się zdolność generowania prawdy. Taki stan rzeczy wykluczyłby w efekcie wszelką komunikację⁵⁵. Każda kultura posiada zatem charakter ludzki. Człowiek jest w dalszej kolejności otwarty na Boga⁵⁶. Natomiast wiara pozwala na pełniejsze zrozumienie świata, oferując tym samym stabilniejsze fundamenty dla pokoju, odpowiadające porządkowi zbawczemu⁵⁷. Dialog między kulturami sprzyja więc humanizacji świata. Nawet jeżeli występują rozbieżności w hierarchiach wartości czy też w rozumieniu principiów życia społecznego, nie można zapomnieć, iż kultury są kształtowane przez ludzi⁵⁸, posiadających przecież tę samą naturę,

⁵³ Św. Anzelm z Canterbury w następujący sposób opisuje transcendującą funkcję rozumu, skutkującą poczuciem szczęścia: „Często starałem się skupić umysł na tym problemie i czasem zdawało mi się, że potrafię już uchwycić to, czego szukałem, kiedy indziej znów, że wymyka się to całkowicie moim myślom; straciwszy na koniec nadzieję, że mogę to znaleźć, postanowiłem zaniechać poszukiwania czegoś, czego znaleźć nie sposób. Kiedy jednak próbowałem odegnąć od siebie tę myśl, aby nie odwracała mego umysłu od innych rozważań, z których mogłem wynieść jakiś pożytek, zaczęła mi się narzucać z coraz większą natarczywością. [...] Czegóż się jednak podjąłem, ja nieszczęsny, biedny syn Ewy, daleki od Boga, i czego zdołałem dokonać? Ku czemu zmierzałem i dokąd dotarłem? Czego pragnąłem i za czym tęsknię? [...] O Panie, nie tylko jesteś tym, czego nie zdoła przewyższyć nic, co możemy pomyśleć (non solum es quo maius cogitari nequit), ale jesteś większy niż wszystko, co można pomyśleć (quiddam maius quam cogitari possit) [...]. Gdybyś nie był taki, można by pomyśleć o czymś większym od Ciebie, to jednak jest niemożliwe”. Cyt. za: Ibidem, 14.

⁵⁴ Por. Benedikt XVI, „Glaube, Wahrheit und Kultur – Reflexionen im Anschluss an die Enzyklika „Fides et ratio” (Padeborn 1999),” w Benedikt XVI, *Die Ökologie des Menschen. Die großen Reden des Papstes* (München: Pattloch, 2012), 395; Jarosław Babiński, „Główne znamiona kryzysu Kościoła według Josepha Ratzingera/Benedykta XVI,” w *O Kościele Jezusa Chrystusa dzisiaj. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu Doktorowi Wojciechowi Wójtowiczowi*, red. Edward Sienkiewicz (Koszalin: Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego; Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 2020), 56.

⁵⁵ Por. Arkadiusz Domaszk, „Środki komunikacji społecznej w nauczaniu Kościoła i misji ewangelizacyjnej,” *Seminare* 34, no. 2 (2013): 84.

⁵⁶ Por. *Katechizm Kościoła katolickiego*, 154.

⁵⁷ Por. Benedikt XVI, *Glaube, Wahrheit und Kultur*, 395.

⁵⁸ Por. ibidem. 394–395.

a także potencjał rozwojowy⁵⁹, zdolny skutecznie przemieniać świat, by jednostki i grupy mogły na coraz większą skalę realizować właściwe sobie cele aż do partycypowania w Dobru Najwyższym⁶⁰.

W kontekście odniesień społecznych prawda wyraża oraz stanowi element sprawiedliwości. We wspomnianym już orędziu na Światowy Dzień Pokoju (2006) jest mowa wprost o pewnym porządku odkrywanym rozumem, a także chroniącym człowieka w zakresie godności osobowej oraz nienaruszalnych praw⁶¹. W opinii Benedykta XVI czynnikiem stymulującym urzeczywistnianie postulatów sprawiedliwości jest czystość⁶². Ład wewnętrzny, rozumiany w kategoriach wolności od egoistycznych popędów i skłonności, pozwala docelowo odkrywać holistyczną prawdę, prezentującą piękno ludzkiej egzystencji⁶³. Internalizacja porządku moralnego dokonuje się, poczynając od socjalizacji pierwotnej w rodzinie. Wartości i zasady przekazywane dzieciom przez rodziców determinują w dalszej kolejności relacje międzyludzkie. Benedykt XVI wspomina w tym kontekście o postępowaniu człowieka, które będzie się cechowało szacunkiem dla normy moralnej⁶⁴, pietyzmem wobec natury⁶⁵ oraz odpowiedzialnością za bliźniego⁶⁶. Wychowanie personalistyczne oznacza kształtowanie kultury, w ramach której współpraca z poszanowaniem dla tożsamości drugiego człowieka wyznacza zakres realizacji postulatów dobra wspólnego⁶⁷. Uznanie wyjątkowego statusu rodzin w strukturach społecznych państwa prowadzi do budowania nowego ładu międzynarodowego, o którym wspominał Jan Paweł II w *Familiaris consortio*. Skuteczne

⁵⁹ Por. Wojciech Cichosz, *Ku pełni człowieczeństwa. Gdyniński „Katolik” 1992–2012* (Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2012), 13.

⁶⁰ Por. Benedykt XVI, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2007 roku,” 3; idem, „Imię Boga jest imieniem sprawiedliwości,” 33.

⁶¹ Idem, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2006 roku,” 3.

⁶² Por. ibidem, 5; Benedykt XVI, „Moc opierania się tyranii władzy,” *L’Osservatore Romano* (wyd. pol.) 32, no. 2 (330) (2011): 15.

⁶³ Por. Jarosław Babiński, *Teologia życia. Próba reinterpretacji dorobku ks. Franciszka Sawickiego* (Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2013), 85.

⁶⁴ Por. Benedykt XVI, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2008 roku,” dostęp 18.02.2023, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20071208_xli-world-day-peace.html, 12.

⁶⁵ Por. ibidem, 7.

⁶⁶ Por. ibidem, 5.

⁶⁷ Por. „Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*”, 26.

rozwiązywanie problemów, takich jak zadłużenie, zapóźnienie w rozwoju, wyzysk itd. dokonuje się już na etapie właściwego wychowania w rodzinach⁶⁸. Benedykt XVI akceptuje wprost nadzwyczajny charakter troski ze strony instytucji państwa, również w formie infrastruktury i świadczeń społecznych – tak, by każdy człowiek miał w sobie od najmłodszych lat życia naturalne pragnienie do odkrywania prawdy w postawie poszanowania dla nienaruszalnego charakteru godności osobowej każdego obywatela, będącego poświadczeniem dla tolerancji aktywnej⁶⁹. Zgłębianie prawdy o człowieku a także prawdy moralnej jest kluczowym zadaniem w procesie wychowania. Rozeznanie pomiędzy dobrem a złem oraz poznanie podstawowych zasad moralnych przyczynia się do budowania pokoju, w którym każdy ma możliwość realizowania właściwego sobie powołania⁷⁰.

PODSUMOWANIE

Współczesny człowiek jest zdolny do zgłębiania wielu prawd oraz posiada coraz bardziej wyspecjalizowane narzędzia, by zgłębiać rzeczywistość stworzoną, a także odkrywać tajemnice wiary. W swoich analizach Joseph Ratzinger/Benedykt XVI obiera za punkt wyjścia przekonanie, iż istnieje prawda określająca status człowieka w świecie, sensowność czynów i tym podobne kwestie. Konsekwencją tego stanu rzeczy jest tolerancja, funkcjonująca na kanwie dialogu (czy też szczególnie w formie wzajemnie ubogacającego dialogu jako aktywności prorozwojowej). W ocenie niemieckiego kardynała fragmentaryczność prawdy (będąca fałszem) i nadinterpretacja rzeczywistości, kreująca utopijne wizje, są szkodliwe nade wszystko w zakresie ich konfliktogennego charakteru. Ideologie XX wieku, takie jak faszyzm, marksizm, nacjonalizm i inne, doprowadziły do śmierci milionów osób w imię jednostkowego lub grupowego egoistycz-

⁶⁸ Por. Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska „Familiaris consortio”* (Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 1981), 48.

⁶⁹ Por. Benedykt XVI, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2008 roku,” 5.

⁷⁰ Por. idem, „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2012 roku,” dostęp 18.02.2023, https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20111208_xlv-world-day-peace.html, 3.

nego interesu. Natomiast w kategorii nadinterpretacji należy postrzegać poglądy Jana Assmanna, według którego religie monoteistyczne są odpowiedzialne za stosowanie przemocy. W tym duchu bywa często interpretowany terroryzm – jako pochodna przesłanki religijnej, którą docelowo należałoby usunąć z rzeczywistości. Brak lub ograniczenie prawdy prowadzi zatem do niesprawiedliwości. Tymczasem w tradycji Kościoła ukształtowała się tradycja pełnego pokory odkrywania świata, z wykorzystaniem naturalnych władz człowieka, a mianowicie rozumu i wolnej woli. Benedykt XVI, kontynuując nauczanie swoich poprzedników (nade wszystko Jana Pawła II), zwrócił uwagę na pokojowy potencjał prawdy. Różnicowanie świata, czy też zgłębianie tajemnic wiary, stanowi jednocześnie urzeczywistnianie porządku, w ramach którego ma miejsce integralny rozwój w zakresie osobowym oraz wspólnotowym. W procesie poznania, ale także działania, uczestniczą niekiedy inne osoby. W tym kontekście akcentowana jest rola rodziny, będącej podmiotem wychowania i socjalizacji pierwotnej, kształtującej zręby osobowości, której punktem odniesienia jest autentyzm. Prawda stanowi zatem konieczny warunek rzeczywistego pokoju.

BIBLIOGRAFIA

- Assmann, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Verlag C. H. Beck, 2009.
- Assmann, Jan. *Religion and cultural memory*. Translated Rodney Livingstone. Stanford: Stanford University Press, 2006.
- Assmann, Jan. *Thomas Mann und Ägypten: Mythos und Monotheismus in den Josephsromanen*. München: Verlag C. H. Beck, 2006.
- Babiński, Jarosław. „Główne znamiona kryzysu Kościoła według Josepha Ratzingera/Benedykta XVI.” W *O Kościele Jezusa Chrystusa dzisiaj. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu Doktorowi Wojciechowi Wójtowiczowi*, redakcja Edward Sienkiewicz, 48–70. Koszalin: Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego; Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 2020.
- Babiński, Jarosław. „Konsekwencje współczesnego kryzysu idei Boga według Josepha Ratzingera/Benedykta XVI.” *Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie* 24 (2017): 69–81. <https://doi.org/10.18276/skk.2017.24-04>.
- Babiński, Jarosław. *Teologia życia. Próba reinterpretacji dorobku ks. Franciszka Sawickiego*. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2013.

- Benedykt XVI. „Glaube, Wahrheit und Kultur – Reflexionen im Anschluss an die Enzyklika „Fides et ratio” (Padeborn 1999).” W *Die Ökologie des Menschen. Die großen Reden des Papstes*, Benedykt XVI, 385–408. München: Pattloch, 2012.
- Benedykt XVI. *Encyklika „Caritas in veritate”*. Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 2009.
- Benedykt XVI. „Imię Boga jest imieniem sprawiedliwości.” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 29, no. 2 (300) (2008): 32–35.
- Benedykt XVI. „Moc opierania się tyranii władzy.” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 32, no. 2 (330) (2011): 14–16.
- Benedykt XVI. „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2006 roku.” Dostęp 14.02.2023. https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20051213_xxxix-world-day-peace.html.
- Benedykt XVI. „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2007 roku.” Dostęp 15.02.2023. https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20061208_xl-world-day-peace.html.
- Benedykt XVI. „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2008 roku.” Dostęp 18.02.2023. https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20071208_xli-world-day-peace.html.
- Benedykt XVI. „Orędzie na Światowy Dzień Pokoju. 1 stycznia 2012 roku.” Dostęp 18.02.2023. https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20111208_xlv-world-day-peace.html.
- Benedykt XVI. „Poszukiwanie prawdy nie stanowi zagrożenia dla tolerancji czy pluralizmu kulturowego.” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 30, no. 11–12 (318) (2009): 13–15.
- Benedykt XVI. „Poznanie Boga pozwala pojąć człowieka i budować lepszy świat.” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 29, no. 2 (300) (2008): 12–15.
- Benedykt XVI. „Przemijają epoki, ale nie zmienia się powołanie do życia Ewangelią w solidarności z rodziną ludzką.” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 30, no. 11–12 (318) (2009): 26–27.
- Benedykt XVI. „Sprawiedliwy i pokojowy ład społeczny w świecie jest możliwy i nieodzowny.” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 32, no. 2 (330) (2011): 21–23.
- Benedykt XVI. „Święta Rodzina jest wzorem dla każdej ludzkiej rodziny.” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 32, no. 2 (330) (2011): 18–19.
- Benedykt XVI. „Wszyscy jesteśmy odpowiedzialni za sprawę pokoju.” *L'Osservatore Romano (wydanie polskie)* 33, no. 1 (339) (2012): 27–29.
- Brunori, Giovan Battista. *Benedykt XVI. Wiara i proroctwo pierwszego papieża emeryta w historii*. Tłumaczenie Krzysztof Stopa. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2020.
- Cichosz, Wojciech. *Ku pełni człowieczeństwa. Gdyński „Katolik” 1992–2012*. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2012.
- Domaszk, Arkadiusz. „Środki komunikacji społecznej w nauczaniu Kościoła i misji ewangelizacyjnej.” *Seminare* 34, no. 2 (2013): 81–95.
- Franciszek. *Encyklika „Fratelli tutti”*. Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 2020.
- Jan Paweł II. *Adhortacja apostolska „Familiaris consortio”*. Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 1981.

- Jan Paweł II. *Encyklika „Centesimus annus”*. Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 1991.
- Jan Paweł II. *Encyklika „Fides et ratio”*. Watykan: Libreria Editrice Vaticana, 1998.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 2009.
- Kompendium nauki społecznej Kościoła*. Papieska Rada „Iustitia et Pax”. Kielce: Jedność, 2005.
- „Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*.” W *Sobór Watykański II, Konstytucje. Dekrety. Deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, 526–606. Poznań: Pallottinum, 2002.
- Kowalczyk, Dariusz. Prawda a ideologie w nauczaniu Josepha Ratzingera. Dyktatura relatywizmu i tolerancja negatywna. W *Wiara a ideologia. Joseph Ratzinger – Benedykt XVI wobec wyzwań współczesności*, redakcja Wojciech Cichosz, Janusz Szulist, Jakub J. Woźniak, 47–70. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2022.
- Messori, Vittorio. *Umęczon pod Ponckim Piłatem? Badania nad męką i śmiercią Jezusa*. Tłumaczył Mieczysław Stebert. Kraków: Wydawnictwo M; Niepokalanów: Wydawnictwo OO. Franciszkanów, 1996.
- Niktorowicz, Jerzy. „Wartości etosu jako podstawa tożsamości wielokulturowej, podłoże konfliktów kulturowych i cel edukacji międzykulturowej.” W *Świat wartości i edukacja międzykulturowa*, redakcja Tadeusz Lewowicki, Ewa Ogrodzka-Mazur, Anna Gajdzica, 35–54. Cieszyn: Uniwersytet Śląski – Filia; Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP, 2003.
- Noras, Andrzej J. „Spór o materializm.” *IDEA – Studia nad Strukturą i Rozwojem Pojęć Filozoficznych* 21 (2009): 5–18. https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/1441/1/Idea_2009_21_Noras.pdf.
- Pius X. „Encyklika *Pascendi dominici gregis*. O zasadach modernistów.” Dostęp 19.02.2023. <https://sanctus.pl/index.php?grupa=89&podgrupa=500&doc=450>.
- Pius XII. „Orędzie radiowe Jego Świątobliwości Piusa XII w Wigilię Bożego Narodzenia 1941 roku.” W *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 1. Redakcja Marian Radwan, Leon Dyczewski, Adam Stanowski, 169–180. Rzym: Fundacja Jana Pawła II. Polski Instytut Kultury Chrześcijańskiej; Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1987.
- Radomski, Grzegorz. „Idee polityczne. Rozważania dotyczące delimitacji pojęć i metod badawczych.” W *Wiara a ideologia. Joseph Ratzinger – Benedykt XVI wobec wyzwań współczesności*, redakcja Wojciech Cichosz, Janusz Szulist, Jakub J. Woźniak, 127–143. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2022.
- Ratzinger, Joseph. *Wiara – prawda – tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*. Tłumaczenie Ryszard Zajączkowski. Kielce: Jedność: Herder, 2005.
- Ratzinger, Joseph. *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*. Przekład Zofia Włodkowa. Kraków: Wydawnictwo Znak, 1996.
- Rogowski, Roman E. *ABC teologii dogmatycznej*. Wrocław: Papieski Fakultet Teologiczny: „Signum”, 1999.
- Skorowski, Henryk. „Solidarność.” W *Encyklopedia nauczania społecznego Jana Pawła II*, redakcja Andrzej Zwoliński, 471–477. Radom: Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2003.
- Sztompka, Piotr. *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Znak, 2007.

Szulist, Janusz. *Perspektywy ludzkiego rozwoju. Kluczowe zagadnienia encykliki „Caritas in veritate”*. Pelplin, Wydawnictwo Bernardinum, 2009.

Wojtyła, Karol. *Katolicka etyka społeczna*. Lublin: Wydział Filozofii KUL. Ośrodek Badań nad Myślą Jana Pawła II „Instytut Jana Pawła II KUL”: Wydawnictwo KUL, 2018.